

توسعه انسانی: مفهوم و عملکرد آن در ایران و جایگاه بین المللی، منطقه ای و توزیع استانی

مجری:
دانشگاه علم و صنعت

توسعه انسانی، فرآیند بسط انتخابهای مردم است. مردم از قابلیت‌های موجود خود به عنوان ابزاری برای رسیدن به خواسته‌های مطلوبشان استفاده می‌کنند. در این فرآیند، قابلیت‌های انسانی خود وسیله‌ای برای خدمت به مردم است، در نتیجه انسان هم وسیله توسعه و هم هدف آن به شمار می‌آید. از جمله ابزار و توانمندی‌هایی که انسان در این مسیر نیاز دارد، داشتن زندگی طولانی و توأم با سلامتی، برخورداری از دانش کافی و بهره‌مندی از استانداردهای مناسب زندگی است که زمینه مناسب برای خلاقیت و مولد بودن انسان را فراهم می‌سازد. در این مقاله به بررسی روند شاخص‌های توسعه انسانی کشور در مقایسه با کشورهای جهان و همچنین مقایسه با کشورهای منطقه چشم انداز ۱۴۰۴ می‌پردازیم. جنبه‌های حائز اهمیت این بررسی عبارتند از: (الف) می‌توان دیدگاهی کلی در خصوص عملکرد توسعه‌ای کشور و نقاط قوت و ضعف در زمینه‌های اقتصادی - اجتماعی بدست آورد (ب) می‌توان گزینه‌های مختلف استراتژی‌های توسعه‌ای را در مقایسه روندهای توسعه انسانی کشور با سایر کشورها مورد بررسی قرار داد. (ج) براساس اهداف کلان توسعه انسانی جمهوری اسلامی ایران، تا پایان برنامه پنجم توسعه، ایران باید به بالاترین سطح در میان کشورهای با توسعه انسانی بالا دست یابد. بنابراین لازم است روند رشد شاخص توسعه انسانی ایران و جایگاه جهانی آن مورد بررسی قرار گیرد.

کار و جامعه

ارتقاء توانمندی‌های مردم برای توسعه انسانی

گرچه رشد اقتصادی از لوازم ارتقاء سطح توسعه انسانی است، اما ضرورتاً نتیجه آن یعنی درآمد سرانه، نمی‌تواند معیار مناسبی برای نشان دادن کلیه قابلیت‌های انسانی باشد. انسان، ولو به‌عنوان وسیله‌ای برای توسعه، علاوه بر درآمد مناسب، نیازمند دسترسی به سطح مناسبی از خدمات پزشکی، تغذیه مناسب، آب آشامیدنی سالم و آموزش مناسب می‌باشد. نظریه‌های رشد درونزا، نقش توانمندی‌های مختلف انسان را در فرآیند رشد اقتصادی به تصویر می‌کشند. البته این نظریه‌ها، کلیه قابلیت‌های انسانی را تحت پوشش قرار نمی‌دهند و تنها به آن دسته از قابلیت‌ها که ظرفیت تولیدی انسان را افزایش می‌دهند توجه دارند. در مدل‌های رشد درونزا که به‌طور عمده از دهه ۱۹۸۰ میلادی مطرح گردیده‌اند، بهداشت و آموزش از ارکان اصلی رشد تولید و درآمد به شمار می‌روند. حتی در مطالعات تجربی مرتبط با مدل‌های نئوکلاسیکی رشد، علاوه بر سرمایه فیزیکی، به نقش کلیدی سرمایه انسانی (در قالب انسان سالم و آموزش دیده) در نیل به سطح پایداری از رشد اقتصادی در درازمدت تأکید شده است. دانایی و سلامتی دو عنصر اساسی در افزایش کیفیت انسان (به عنوان عامل تولید) به شمار می‌روند.

آموزش علاوه بر توانمندسازی انسان به عنوان یک وسیله خلق درآمد و تولید، تأثیر بسزایی در فراهم ساختن شرایط مناسب برای پیشرفت انسان (نه به عنوان وسیله بلکه به عنوان هدف توسعه) ایفا می‌کند. در توسعه انسانی، آموزش یکی از ابعاد اساسی توسعه به شمار می‌رود زیرا آموزش، یکی از انتخاب‌های اجتناب‌ناپذیر مردم است که ارتباطی با سطح ثروت و یا موقعیت اجتماعی آنها ندارد. یادگیری، جزء تفکیک‌ناپذیری از توسعه انسانی است. شاید مردم از توانمندی‌های حاصل از فرآیند آموزش در امر تولید و نوآوری استفاده نکنند، اما این توانمندی‌ها افق‌های گسترده‌ای از انتخاب‌های آگاهانه را پیش روی انسان قرار می‌دهند. لذا آموزش، از طریق فراهم ساختن مهارت‌های تولیدی برای انسان، نوعی وسیله توسعه است، اما به واسطه گسترش سعادت بشری، نوعی غایت به شمار می‌رود.

در خصوص سلامت انسانی نیز می‌توان به موضوع از دو منظر وسیله و غایت نگریست. در مدل‌های رشد درونزا، انسان سالم از ابزارهای تولیدی لازم نظیر عادات و رفتار مناسب در محیط کار و سطح بالایی از مهارت‌های انسانی برای تولید کالاها و خدمات برخوردار است. اما بهداشت مناسب و برخورداری از زندگی سالم و طولانی، عناصر مهمی در توسعه انسانی پایدار نیز به شمار می‌روند. همچنین، بهداشت مناسب یکی از اساسی‌ترین حقوق انسانی بوده و یکی از وجوه اساسی کیفیت زندگی به شمار می‌رود. بهداشت، علاوه بر تأثیر مستقیم بر سعادت بشری، از طرق غیرمستقیم نیز در توسعه انسانی مؤثر واقع می‌گردد.

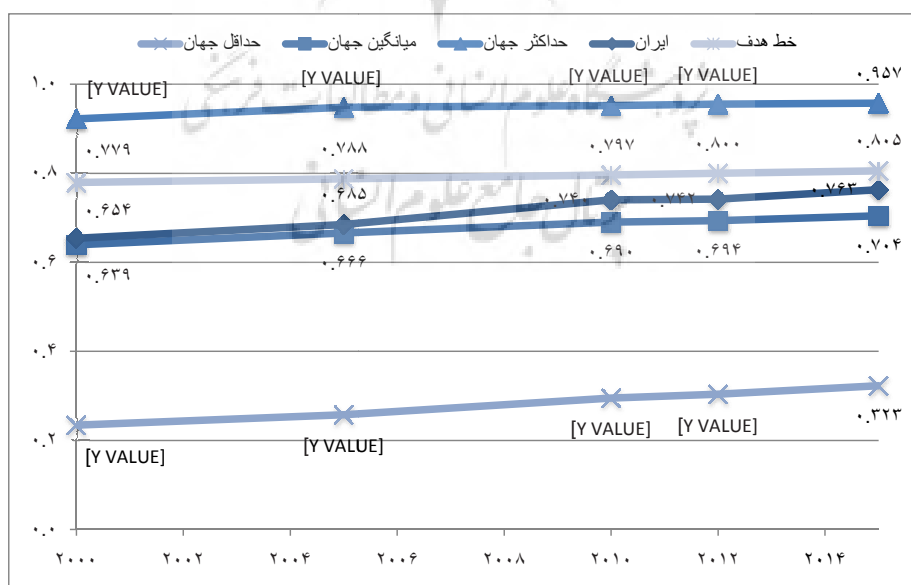
توسعه انسانی در ایران

در این بخش به بررسی اجمالی روند شاخص‌های توسعه انسانی کشور می‌پردازیم. این بررسی از چند جنبه حائز اهمیت است. اولاً، با بررسی شاخص‌های توسعه انسانی در یک دوره زمانی می‌توان دیدگاهی کلی در خصوص عملکرد توسعه‌ای کشور و نقاط قوت و ضعف در زمینه‌های اقتصادی - اجتماعی ارائه نمود. ثانیاً، می‌توان گزینه‌های مختلف استراتژی‌های توسعه‌ای را در مقایسه روندهای توسعه انسانی کشور با سایر کشورها مورد بررسی قرار داد. در نهایت، مقایسه شاخص‌های توسعه انسانی و مولفه‌های تشکیل‌دهنده آن در سطوح استانی، چشم‌انداز مناسبی از تفاوت مناطق و استان‌های مختلف از لحاظ توزیع امکانات اقتصادی - اجتماعی فراهم می‌سازد و معیار ارزشمندی در اختیار دست‌اندرکاران برنامه‌ریزی منطقه‌ای قرار می‌دهد تا با تعیین اولویت‌های منطقه‌ای، به تخصیص بهینه منابع ملی در سطوح استانی بپردازند.

۱-۲ توسعه انسانی ایران و جایگاه جهانی و منطقه‌ای

بر اساس اهداف کلان توسعه انسانی جمهوری اسلامی ایران، تا پایان برنامه پنجم توسعه، ایران باید به بالاترین سطح در میان کشورهای با توسعه انسانی بالا دست یابد. بنابراین لازم است روند رشد شاخص توسعه انسانی ایران و جایگاه جهانی آن مورد بررسی قرار گیرد. به این منظور در نمودار ۱-۱، شاخص توسعه انسانی ایران تا سال ۲۰۱۲ و پیش‌بینی این شاخص در سال ۲۰۱۵ - پایان برنامه پنجم توسعه - ارایه شده است. افزون بر این در نمودار ۱، خط هدف^۱ که میزان شاخص توسعه انسانی است که باید تا پایان برنامه پنجم توسعه به آن دست یابیم، نشان داده شده است. همان‌طور که در نمودار ۱ نشان داده شده است، اگر رشد شاخص توسعه انسانی ایران با روند کنونی ادامه یابد، امکان رسیدن به هدف تعیین شده در پایان برنامه پنجم توسعه میسر نخواهد بود.

نمودار ۱ - پیش‌بینی شاخص توسعه انسانی ایران تا سال ۲۰۱۵

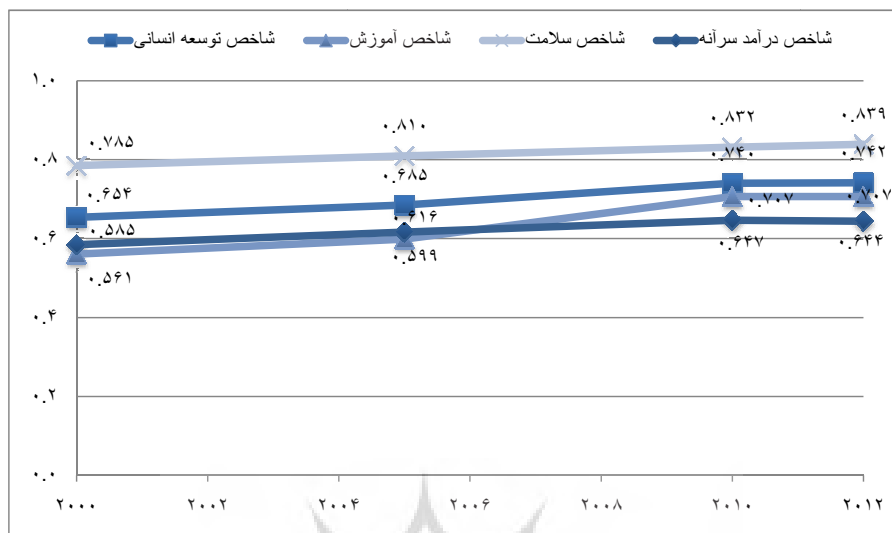


ماخذ: [۲-۱]

۱- خط هدف میانگین شاخص توسعه انسانی دو کشور، یکی با بالاترین رتبه در میان کشورهای با توسعه انسانی بالا و دیگری پایین‌ترین رتبه در میان کشورهای با توسعه انسانی بسیار بالا است.

بررسی روند رشد سه مؤلفه توسعه انسانی (نمودار ۲) نشان می‌دهد شاخص توسعه انسانی بیشتر تحت تاثیر زیرشاخص سلامت می‌باشد. افزون بر این، شاخص آموزش از سال ۲۰۰۵ تا ۲۰۱۰ رشد قابل توجهی داشته است؛ در حالی که شاخص توسعه انسانی، و زیرشاخص‌های اقتصاد و سلامت از رشد یکنواختی برخوردار بوده‌اند.

نمودار ۲- بررسی روند شاخص توسعه انسانی و زیرشاخص‌های اصلی آن در ایران



ماخذ: [۷-۳]

نمودار ۳- پیش‌بینی شاخص توسعه انسانی ایران و منطقه تا سال ۲۰۱۵



ماخذ: [۲-۱]

توسعه انسانی ایران و جایگاه جهانی

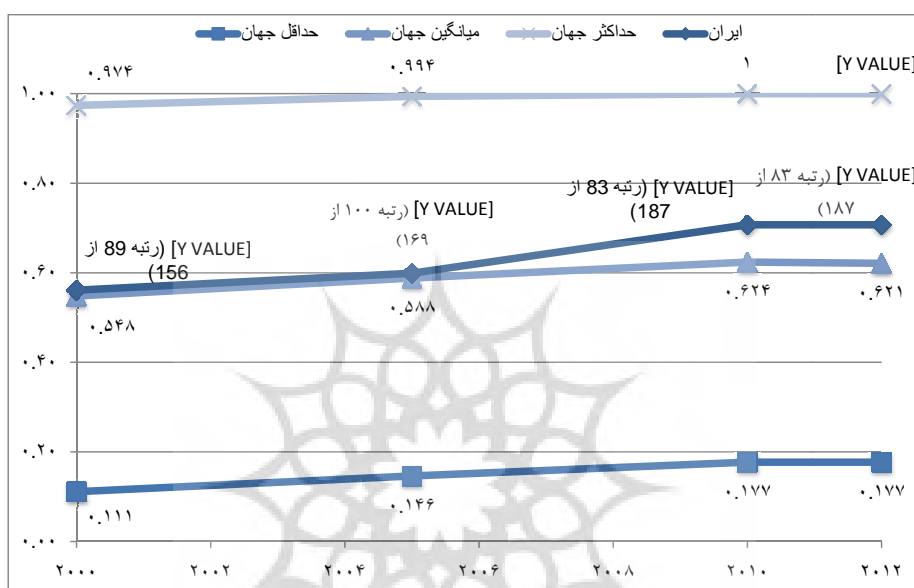
شاخص توسعه انسانی (HDI)^۱ معیاری ترکیبی برای سنجش میزان توسعه‌یافتگی جوامع بشری است؛ این شاخص بر سه محور اساسی سلامتی و طول عمر، سطح دانش و استانداردهای زندگی تمرکز یافته است. یکی از بخش‌های اصلی توسعه انسانی، برابری است. نابرابری در سطوح مختلف، از موانع جدی توسعه انسانی محسوب می‌گردد. تاثیر نابرابری در توسعه انسانی توسط شاخص نابرابری در توسعه انسانی (IHDI)^۲ قابل محاسبه است؛ این شاخص به بررسی

1- Human Development Index

2- Inequality-adjusted Human Development Index

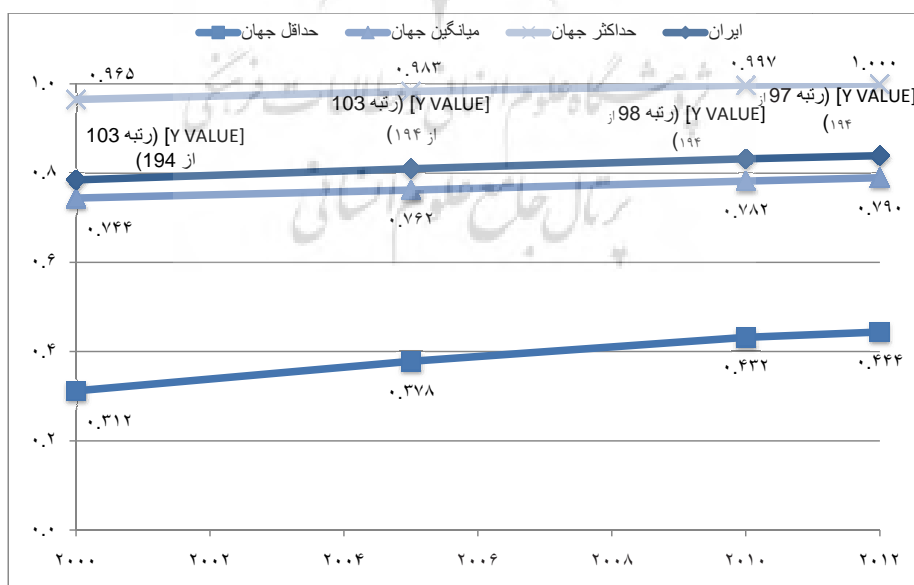
سطح توسعه انسانی و توزیع آن در سه بعد امید به زندگی، دستیابی به دانش و استانداردهای زندگی می‌پردازد. هرچه نابرابری در جامعه‌ای کمتر باشد، مقدار IHD به HDI نزدیک‌تر است. یکی دیگر از مسائل اصلی توسعه انسانی، برابری جنسیتی است. روابط نابرابر در جوامع باعث می‌شود زنان از لحاظ بهداشت، آموزش و بازار کار مورد تبعیض واقع شوند و آزادی آن‌ها محدود شود. میزان این تبعیض را می‌توان توسط شاخص نابرابری جنسیتی (GII^۱) محاسبه نمود؛ این شاخص، در سه بعد سلامت، توانمندسازی و بازار کار، نابرابری جنسیتی را مورد بررسی قرار می‌دهد. یکی از اولویت‌های اصلی جهان، ریشه‌کن کردن فقر مطلق و گرسنگی است که اولین مورد در اهداف توسعه هزاره^۲ نیز می‌باشد. فقر دارای چندین بعد است که افزون بر درآمد، بهداشت و آموزش را نیز شامل می‌شود. ارزیابی فقر به صورت جامع به کمک شاخص چند وجهی فقر (MPI^۳) میسر می‌گردد؛ این شاخص، فقر را در سه بعد محرومیت در آموزش، بهداشت و استانداردهای زندگی، با توجه به تعداد مردم محروم و نیز شدت محرومیت آن‌ها اندازه‌گیری می‌کند.

نمودار ۴- روند شاخص آموزش ایران در مقایسه با جهان



ماخذ: [۷]

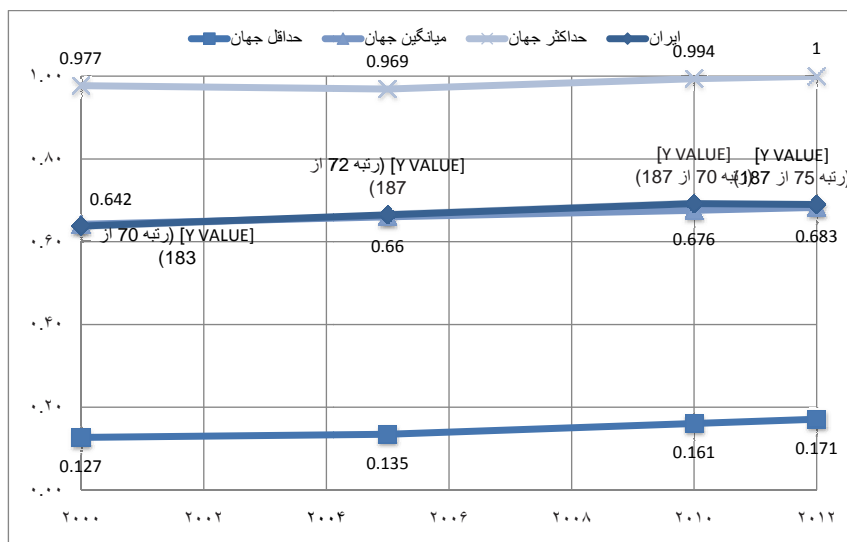
نمودار ۵- روند شاخص سلامت ایران در مقایسه با جهان



- 1- Gender Inequality Index
- 2- Millennium Development Goals
- 3- Multidimensional Poverty Index

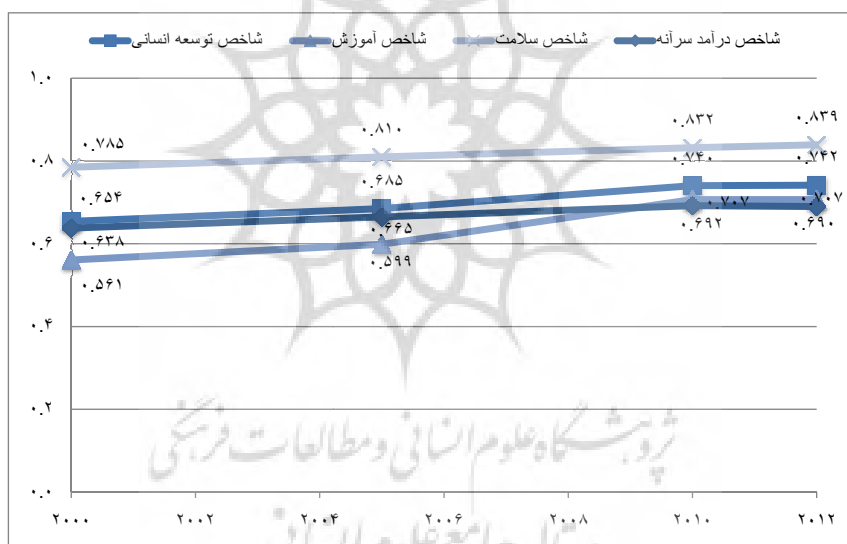
کار و جامعه

نمودار ۶- روند شاخص درآمد سرانه ایران در مقایسه با جهان



ماخذ: [۱۲]

نمودار ۷- بررسی روند شاخص توسعه انسانی و زیرشاخص‌های اصلی آن در ایران



ماخذ: [۷]، [۱۰] و [۱۲]

به طور خلاصه می‌توان موارد زیر را در رابطه با تغییرات شاخص‌های مرتبط با توسعه انسانی و نماگرهای آن‌ها بیان نمود:

نماگر میانگین سال‌های تحصیل بزرگسالان که در سال ۲۰۰۰ پایین‌تر از میانگین جهانی بوده، با بیش از ۱ سال افزایش در سال ۲۰۱۲، بالاتر از میانگین جهان قرار گرفته است. سال‌های مورد انتظار تحصیل همواره از میانگین جهان بالاتر است و در سال ۲۰۱۲ با ۲/۵ سال افزایش، به ۱۴/۴ رسیده است.

تغییر نماگرهای آموزشی در تعیین شاخص توسعه انسانی باعث بهبود رتبه ایران در این شاخص شده است. پیش از این نماگر درصد باسوادی بزرگسالان و نرخ ترکیبی ناخالص ثبت‌نام دوره‌های مختلف تحصیلی، ملاک بود؛ چون این دو نماگر در ایران، به خصوص درصد باسوادی بزرگسالان، کمتر از میانگین جهان بود شرایط ایران از نظر شاخص

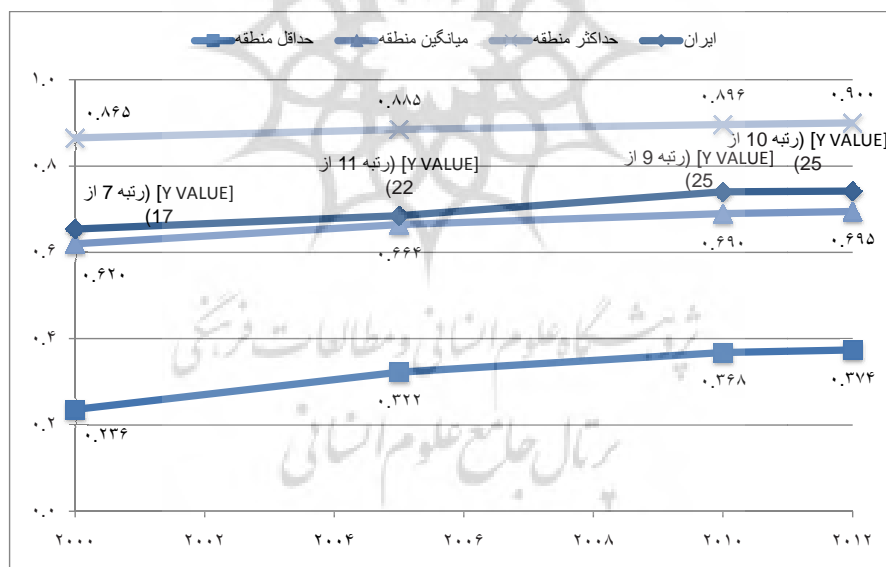
توسعه انسانی در رتبه‌های پایین‌تری قرار می‌گرفت. وضعیت امید به زندگی در ایران در طی بیش از یک دهه گذشته، بیش از ۳ سال افزایش یافته است و همچنان از میانگین کشورهای جهان بالاتر است. درآمد سرانه براساس برابری قدرت خرید حدوداً ۱/۴ برابر شده است. در حالی که در سال ۲۰۰۰ درآمد سرانه ایران از میانگین جهان پایین‌تر است اما، در سال ۲۰۱۲ تا حدودی از میانگین جهان بیشتر شده است. در یک بررسی اجمالی، آنچه که توانسته است تغییر محسوسی در شرایط توسعه انسانی در طی سال‌های ۲۰۰۰ تا ۲۰۱۲ ایجاد کند، افزایش شاخص‌ها و نماگرهای امید به زندگی، آموزش و درآمد سرانه است و تقریباً تمامی این شاخص‌ها و نماگرها در مقایسه با میانگین جهان افزایش یافته است؛ اما جایگاه ایران در بین کشورهای جهان هنوز، در رده‌های پایین کشورهای با شاخص توسعه انسانی بالا قرار دارد. بنابراین چنان‌چه هدف‌گذاری‌های مناسب صورت نگیرد، ایران در بین کشورهای با شاخص توسعه انسانی متوسط قرار خواهد گرفت.

توسعه انسانی ایران و جایگاه منطقه‌ای

براساس سند چشم‌انداز ۱۴۰۴ ایران، کشورهای منطقه آسیای جنوب غربی (شامل آسیای میانه، قفقاز، خاورمیانه و کشورهای همسایه) رقبای ایران در منطقه محسوب می‌گردند. این کشورهای عبارت هستند از:

- ۱- افغانستان
- ۲- ارمنستان
- ۳- آذربایجان
- ۴- بحرین
- ۵- مصر
- ۶- گرجستان
- ۷- ایران
- ۸- عراق
- ۹- فلسطین اشغالی
- ۱۰- اردن
- ۱۱- قزاقستان
- ۱۲- کویت
- ۱۳- قرقیزستان
- ۱۴- لبنان
- ۱۵- عمان
- ۱۶- پاکستان
- ۱۷- قطر
- ۱۸- عربستان سعودی
- ۱۹- سوریه
- ۲۰- تاجیکستان
- ۲۱- ترکیه
- ۲۲- ترکمنستان
- ۲۳- امارات متحده عربی
- ۲۴- ازبکستان
- ۲۵- یمن

نمودار ۸- روند میزان شاخص توسعه انسانی ایران در مقایسه با کشورهای منطقه



ماخذ: [۱-۲]

با توجه به نمودار ۸، نکات مهم در رابطه با شاخص‌های توسعه انسانی ایران در میان کشورهای منطقه را می‌توان به شرح زیر برشمرد:

کشورهایی همچون ترکیه، عمان، ارمنستان، آذربایجان و اردن، کشورهایی هستند که در سال‌های قبل وضعیت شاخص توسعه انسانی بهتری نسبت به ایران داشته‌اند؛ اما با تغییرات ایجاد شده در نماگرهای آموزشی، این وضعیت تا حدودی تغییر یافته و جایگاه ایران بالاتر از کشورهای مذکور قرار گرفته است.

در بین کشورهای منطقه هدف چشم‌انداز ۱۴۰۴، وضعیت کشورهایی همچون افغانستان، پاکستان، یمن، عراق، تاجیکستان، قرقیزستان، سوریه، ازبکستان و ترکمنستان فاصله زیادی از نظر شاخص توسعه انسانی با ایران دارند و احتمال پیشی گرفتن آن‌ها از ایران بعید به نظر می‌رسد.

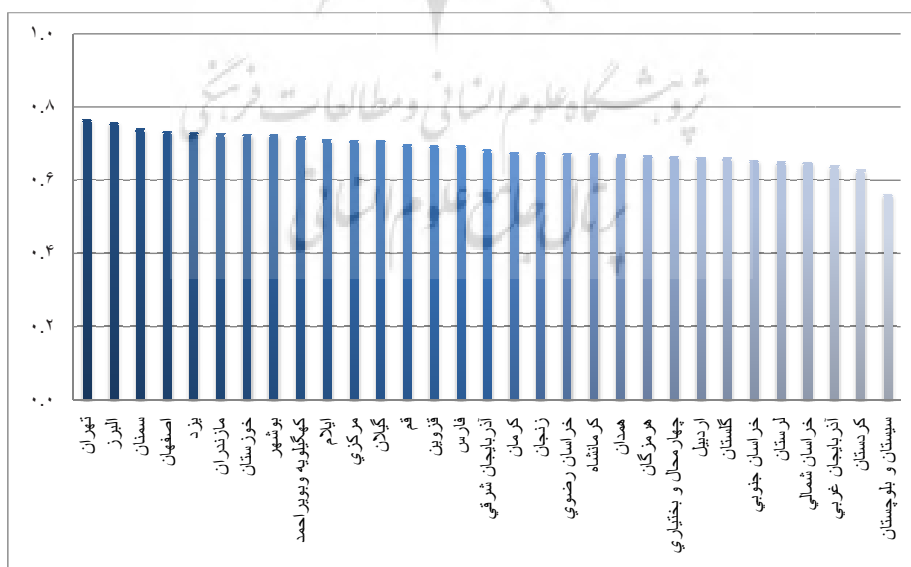
فاصله ایران با کشورهای رده نخست منطقه که می‌توان ۴ کشور فلسطین اشغالی، امارات متحده عربی، قطر و بحرین را نام برد، از نظر رتبه حداقل ۲۸ و حداکثر ۶۰ کشور است؛ و از نظر میزان شاخص توسعه انسانی حداقل ۰,۰۵۴ و حداکثر ۰,۱۵۸ می‌باشد. با توجه به این فاصله، دستیابی به جایگاه اول منطقه بسیار بعید به نظر می‌رسد. با توجه به رتبه‌بندی کشورهای منطقه چنین نتیجه‌گیری می‌شود که رقابت ایران با چند کشور حاشیه‌ای با رتبه‌های بالاتر و تا حدودی با کشورهای با رتبه‌های پایین‌تر از ایران خواهد بود؛ در مجموع می‌توان کشورهای قزاقستان، گرجستان، لبنان (با رتبه بالاتر)، آذربایجان، عمان، ارمنستان، ترکیه و اردن (با رتبه پایین‌تر) را رقبای ایران از نظر تغییر و جابجایی جایگاه شاخص توسعه انسانی در سال‌های آینده تلقی نمود. بنابراین، لازم است برای بهبود شرایط توسعه انسانی تلاش‌هایی را صورت داد تا نه تنها رتبه ایران تنزل نیابد، بلکه کشورهای لبنان، گرجستان و قزاقستان را نیز پشت سر گذاشته و به رتبه‌های بالاتر دست یابیم.

در سال ۲۰۱۲ میانگین شاخص توسعه انسانی بین ۲۵ کشور منطقه معادل ۰/۶۹۴ است که ۹ کشور وضعیتی پایین‌تر از میانگین و ۱۶ کشور دیگر شاخص توسعه انسانی بالاتر از میانگین داشته‌اند. شاخص توسعه انسانی ایران ۰/۰۴۸ بالاتر از میانگین قرار دارد و با بالاترین کشور (فلسطین اشغالی) ۰/۱۵۸ فاصله دارد.

۲-۲ توسعه انسانی، توزیع کشوری

بررسی شاخص‌های توسعه انسانی و اجزاء تشکیل دهنده آن به تفکیک استانی، تصویر روشنی از تفاوت‌های منطقه‌ای را فراهم ساخته و ضرورت توجه برنامه‌ریزان و سیاستگذاران به توزیع مجدد منابع توسعه‌ای در مناطق نیازمند را ایجاد می‌کند. همانگونه که ملاحظه شد، شاخص توسعه انسانی در سطح ملی در سال ۱۳۹۱ معادل ۰/۷۲۴ و شاخص‌های سلامت، آموزش و اقتصاد به ترتیب برابر ۰/۸۳۹، ۰/۷۰۷، و ۰/۶۴۴ است. البته توزیع این شاخص‌ها در استان‌های مختلف کشور یکسان نیست، به نحوی که استان‌های تهران و سیستان و بلوچستان با شاخص‌های توسعه انسانی ۰/۷۶۶ و ۰/۵۶۲ به ترتیب از بالاترین و پایین‌ترین سطح توسعه انسانی کشور برخوردار هستند. (نمودار ۹).

نمودار ۹ - شاخص توسعه انسانی استان‌های کشور



منابع:

۱. اطلاعات شاخص توسعه انسانی (HDI) به صورت آنلاین به آدرس <http://hdrstats.undp.org/en/indicators> /۱۰۳۱۰۶.html در دسترس است.
۲. پیش‌بینی اطلاعات شاخص توسعه انسانی سال ۲۰۱۵ با استفاده از برونیایی اسپلین انجام شده است.
۳. اطلاعات میانگین سال‌های تحصیلی به صورت آنلاین به آدرس <http://hdrstats.undp.org/en/indicators> /۱۰۳۰۰۶.html در دسترس است.
۴. اطلاعات سال‌های مورد انتظار تحصیل به صورت آنلاین به آدرس <http://hdrstats.undp.org/en/indicators> /۱۰۶۹۷۰۶.html در دسترس است.
۵. اطلاعات شاخص سلامت به صورت آنلاین به آدرس <http://hdrstats.undp.org/en/indicators> /۱۰۷۲۲۰۶.html در دسترس است.
۶. اطلاعات شاخص درآمد سرانه به صورت آنلاین به آدرس <http://hdrstats.undp.org/en/indicators> /۱۰۳۶۰۶.html در دسترس است.
۷. اخذ کلیه اطلاعات سال ۲۰۱۲، گزارش توسعه انسانی ۲۰۱۳ است که به صورت آنلاین به آدرس <http://hdrstats.undp.org/en/reports/global/hdr2013> در دسترس است.
۸. اطلاعات شاخص توسعه انسانی (HDI) به صورت آنلاین به آدرس <http://hdrstats.undp.org/en/indicators> /۱۰۳۱۰۶.html در دسترس است.
۹. پیش‌بینی اطلاعات شاخص توسعه انسانی سال ۲۰۱۵ با استفاده از برونیایی اسپلین انجام شده است.
۱۰. اطلاعات شاخص نابرابری توسعه انسانی (IHDI) به صورت آنلاین به آدرس <http://hdrstats.undp.org/en/indicators> /۱۰۷۳۲۰۶.html در دسترس است.
۱۱. اطلاعات شاخص نابرابری جنسیتی (GII) به صورت آنلاین به آدرس <http://hdrstats.undp.org/en/indicators> /۱۰۶۸۶۰۶.html در دسترس است.
۱۲. اطلاعات شاخص چندوجهی فقر (MPI) به صورت آنلاین به آدرس <http://hdrstats.undp.org/en/indicators> /۱۰۳۸۴۰۶.html در دسترس است.
۱۳. آنلاین به آدرس <http://hdrstats.undp.org/en/indicators> /۱۰۳۰۰۶.html در دسترس است.
۱۴. اطلاعات سال‌های مورد انتظار تحصیل به صورت آنلاین به آدرس <http://hdrstats.undp.org/en/indicators> /۱۰۶۹۷۰۶.html در دسترس است.
۱۵. اطلاعات شاخص سلامت به صورت آنلاین به آدرس <http://hdrstats.undp.org/en/indicators> /۱۰۷۲۲۰۶.html در دسترس است.
۱۶. اطلاعات امید به زندگی به صورت آنلاین به آدرس <http://hdrstats.undp.org/en/indicators> /۱۰۶۹۲۰۶.html در دسترس است.
۱۷. اطلاعات شاخص درآمد سرانه به صورت آنلاین به آدرس <http://hdrstats.undp.org/en/indicators> /۱۰۳۶۰۶.html در دسترس است.
۱۸. اطلاعات درآمد سالانه به صورت آنلاین به آدرس <http://hdrstats.undp.org/en/indicators> /۱۰۰۱۰۶.html در دسترس است.
- ۱۹.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی